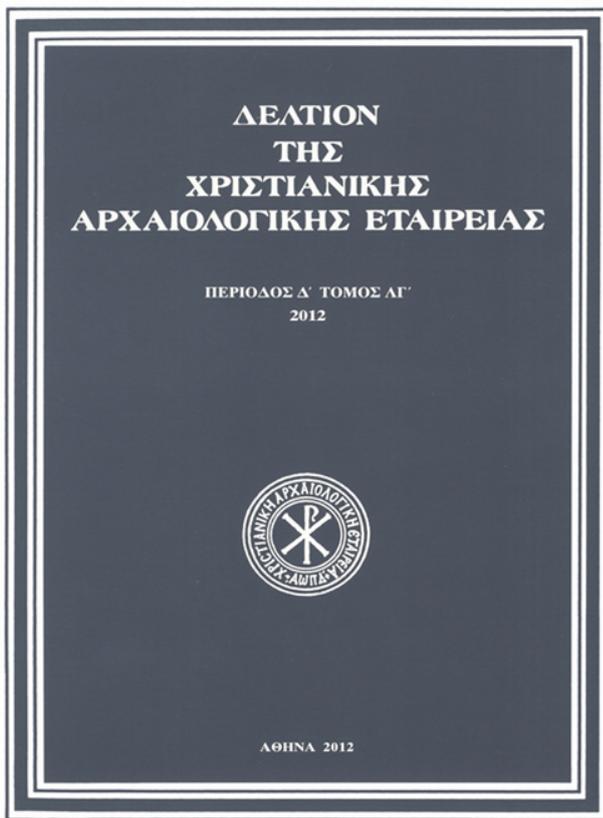

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίου (1950-2010)

Ζητήματα ερμηνείας της ζωγραφικής στη
Μεταμόρφωση στο Πυργί Αυλωναρίου. Όψεις της
Λατινοκρατούμενης Εύβοιας

Δημήτριος Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1241](https://doi.org/10.12681/dchae.1241)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ. Δ. (2014). Ζητήματα ερμηνείας της ζωγραφικής στη Μεταμόρφωση στο Πυργί Αυλωναρίου. Όψεις της Λατινοκρατούμενης Εύβοιας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 141–154. <https://doi.org/10.12681/dchae.1241>

Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΣΤΟ ΠΥΡΓΙ ΑΥΛΩΝΑΡΙΟΥ.

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ*

Δασκάλους και αρχαιολόγους,
αὐτοὺς ποὺ κρατοῦν τὸν τόπο στὴ θέση του
(Δημ. Νόλλας, Φύλλα καπνοῦ, Ἀθήνα 2005, 37)

Ἡ Εὔβοια κατὰ τὴ διάρκειας τῆς βενετικῆς κατοχῆς (1204-1470) παρήγαγε στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἔργα, ποὺ εἰκονογραφικὰ παρέμειναν πιστὰ στὸ ὀρθόδοξο δόγμα, ὅπως στὸ προκείμενο μνημεῖο. Τὸ γεγονός συστοιχεῖ πρὸς ὅ,τι γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία της, δηλαδή μίᾶ συνειδητῆ, ὑπόρρητη ἀντίσταση κατὰ τῶν ἑτεροδόξων κατακτητῶν της.

The aim of the paper is to prove, that Euboea during its Venetian Period (1204-1470) produced an art, especially monumental painting, that iconographically remained faithful to the orthodox doctrine. This fact conforms to what we know about its Political and Church History, i.e. a conscious though latent resistance against the non-Orthodox conquerors.

Ἡ Εὔβοια στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο, ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Ἰταλοὺς τριτημόριους μέχρι τὴν ἀποτρόπαια πώση τοῦ Νεγροπόντε στὰ χέρια τοῦ Μωά-

μεθ Β' (1204-1470), χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία πολλῶν σταυρεπίστεγων ναῶν¹, πολυάριθμων ὀχυρῶσεων² καὶ εἴκοσι περίπου τοιχογραφημένων ναῶν, σπά-

Λέξεις κλειδιά

Ἵστεροβυζαντινὴ περίοδος, Εὔβοια, Ἱστορία, Μνημειακὴ Ζωγραφικὴ, Εἰκονογραφία.

Keywords

Late Byzantine, Euboea, History, Monumental Painting, Iconography.

* Πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ars sine nominibus ἢ ἡ τέχνη στὴ Λατινοκρατούμενη Εὔβοια: Ζητήματα ζωγραφικῆς καὶ εἰκονογραφίας», 30ὸ Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις, Ἀθήνα 2010, 95-96.

¹ Κατάλογος, χωρὶς διάκριση ὑστεροβυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν, στὴν ἀδόκιμη ἀλλὰ χρήσιμη καταγραφή τοῦ Θ. Σκούρα, *Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Εὔβοιας*, Χαλκίδα 1998, 23 (συνολικὰ 46). Βλ. γενικότερα Η. Μ. Küpper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, Amsterdam 1990 καὶ συνοπτικότερα ὁ ἴδιος, *Bautypus und Genesis der griechischen Dachtranseptkirchen*, Wien 1996.

² Δὲν ὑπάρχει ξεκάθαρη εἰκόνα γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ χρονολογία

σὴ τους πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Οἱ εὐβοϊκὲς μεσαιωνικὲς ὀχυρώσεις καὶ ἡ ἀνοχύρωτη ἐπιστήμη Μετὰ εἴκοσι ἔτη», *AEM* 30 (1992-1993) 163-168. Γιὰ τὴ σημερινὴ κτηριακὴ κατάσταση βλ. στὸν ἐρασιτεχνικὸν κατάλογον τοῦ Θ. Σκούρα, *Ἀκροπόλεις - κάστρα - πύργοι τῆς Εὔβοιας καὶ ἀποδελτίωση 82 μεσαιωνικῶν [sic] χαρτῶν*, Χαλκίδα 2003· συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία καὶ μερικὲς ἀπεικονίσεις: Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Κωπηλατῶντας ἀνάδρομα στὸν χρόνον: Εἰκόνες ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ καὶ νεώτερον Νεγροπόντε», Μουσεῖον τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν / Ἴδρυμα Βούρου Εὐταξία (ἐκδ.), *Χαρακτικὰ τῆς Εὔβοιας. Διαδρομὴ στὸν χρόνον. Ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Ἰωάννη Κ. Καράκωστα* [Κατάλογος ἔκθεσης], Ἀθήνα 2010.

νια σωζόμενων ὡς ἀκεραίων συνόλων³ φορητὲς βυζαντινὲς εἰκόνες δὲν εἶναι γνωστές.

Ἡ ὀδυνηρὴ ἀπουσία τοῦ φίλου συμπατριώτη⁴ ἐπιβάλλει νὰ θυμηθοῦμε τὸν τόπο του, τὴν περιοχὴ Αὐλώνα-ρίου, ποὺ τόσα χρωστάει στὸν Δημήτρη Κωνστάντιο!

Τὸ χωριὸ Πυργί, μόλις 2 γλμ. Β. τοῦ Αὐλώναριου, ἔως τὸ 1927 ἀποτελοῦσε οἰκισμὸ τοῦ Δήμου Αὐλώνας⁵, δηλαδὴ τοῦ σημερινοῦ Αὐλώναριου⁶, γνωστοῦ ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Αὐλώνας⁷. Ὁ καθεδρικός της ναὸς πιθανὸν βρισκόταν στὴ θέση τοῦ τρικλιτοῦ σταυρεπίστεγου Ἁγίου Δημητρίου στὰ Χάνια Αὐλώναριου⁸, μὲ πλῆθος ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ του⁹. Τὸ ὅτι τὸ Πυργί δὲν μαρτυρεῖται ὡς χωριστὸς οἰκισμὸς στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει ὅτι ὑπαγόταν καὶ τότε στὸν Αὐλώνα/Αὐλώναρι¹⁰.

Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος¹¹ ἀπασχολῆσε ἀρκετούς¹². Πρόκειται γιὰ ταπεινὸ μικρὸ κτίσμα μὲ

νεώτερο, ἄκομπο νάρθηκα, χτισμένο σὲ χθαμαλὸ ἔξαρμα στὴ μέση τοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ ἀνήκει στὸν ἐπιχωριάζοντα τύπο Α1 τῶν σταυρεπιστέγων¹³ (Εἰκ. 1). Ἡ τοιχοδομία του φαίνεται ὅτι σύγκειται ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ. Ὁ τύπος τοῦ ναοῦ ὀρίζει *terminus ante quem non* τὸν 13ο αἰώνα¹⁴. Ἡ μισοκατεστραμμένη ἐπιγραφή στὸ βόρειο τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας συνιστᾷ *locum disputationis*· ἡ μεταγραφή της, βασισιμένη ἐν μέρει σὲ ἀβέβαιη ἀνάγνωση τὸ 1927 ὅταν σωζόταν πληρέστερη¹⁵, ὅπως καὶ σὲ νεώτερες ἀναγνώσεις¹⁶, ἔχει ὡς ἐξῆς:

1. [ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ] ΠΑΝΣ[ΕΠ]ΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΫΤΟ(С) ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ Κ(ΑΙ) Θ(ΕΟ)Υ Κ(ΑΙ) С(ΩΤΗ)Ρ(ΟС)/
2. [ΔΙΑ СΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ] ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΚΑΛῆС Τ(Η)С ΜΕΛΛΗΔΟΝΗ [ΚΑΙ]/
3. [Τ]ΩΝ ΤΕΚΝΩ[Ν ΑΥΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΙΕΡΕΟΣ ἌΜΑ СΥΜΒΙΟ] Κ(ΑΙ) ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ἌΜΑ СΥΜΒΙΟ Κ(ΑΙ)/

³ Συνοπτικὴ μνεία: Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀρχαιολογικὰ βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς Εὐβοίας (Ἱστορικὸ πλαίσιο μνημεῖα προβλήματα καὶ αἰτήματα)», *Ἀρχαιολογία*, τευχ. 42 (Μάρτιος 1991), σ. 65 κ.έ. καὶ πίν. σ. 67. Ἔχουν περιληφθεῖ στὸ πρόγραμμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν πρὸς ἔκδοσιν ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα καὶ τὴ συν. Δρ. Εὐγ. Γερούση Μπαντεριάχερ, βλ. Τριανταφυλλόπουλος, «*Ars sine nominibus*», ὅ.π.

⁴ Νεκρολογίες ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα στὴν ἐφημ. «Πανεβουϊκὸν Βῆμα» (Χαλκίδα), φ. 3.501/04.03.2010 ἐπίσης: «Μνήμης ἀνάταξις. Γιὰ τὸν Εὐβοεὶα Δημήτρη Κωνστάντιο (1950 13.2.2010)», Ἀρχαιολόγο καὶ Διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (1999 2010)», *Συλλογές*, τευχ. 307 (Ἀθήνα, Φεβρ. 2011), σ. 131 133· «Ἐνας προασπιστὴς τῶν μνημείων στὴν κοινωμία τῆς Ἡπειροῦ», *Ilissia*, τευχ. 7 8 (Φθινόπωρο 2010/Ἀνοίξη 2011) [Ἀφιέρωμα στὸν Δ. Κωνστάντιο], 4 8.

⁵ Ναπ. Ξανθοῦλης, «Σύστασις καὶ ἐξέλιξις τοῦ Νομοῦ Εὐβοίας καὶ τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων αὐτοῦ», *AEM* 18 (1972) 103.

⁶ Γιὰ τὸν μεσαιωνικὸ οἰκισμὸ J. Koder, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboea während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Wien 1973, 136 κ.έ. καὶ σποραδικὰ (Register: *Aulon, Aulonari*), J. Koder καὶ F. Hild, *TIB 1: Hellas und Thessalia*, Wien 1976, 130 κ.έ., 139 (λήμματα *Aulon, Chania Aulonariu* ἀντίστοιχα).

⁷ Ἀρχιμανδρίτης Χρυσ. Θέμελης, *Αἱ ἐπισκοπαὶ Πορθμοῦ, Αὐλώνας, Αἰδηψοῦ, Ζάρκων καὶ Καναλίων*, Ἀθήνα 1954 (ἀνασελιδομένο ἀνάτυπο ἀπὸ *Θεολογία*), 11 κ.έ., Koder Hild, ὅ.π.

⁸ Γιὰ τὸν ἀτελῶς γνωστὸ ναὸ πρβλ. Koder, ὅ.π., 137, 163, Koder Hild, ὅ.π., 139. Δ. Φαράντος, «Βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίαι», *AEM* 23 (1980) 368 370. Χ. Μπούρας καὶ Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, Ἀθήνα 2002, 334.

⁹ Πρβλ. Koder Hild, ὅ.π., Topographische Karte, καὶ Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀρχαιολογικὰ Εὐβοίας» (ὑποσ. 3), χάρτης σ. 67 καὶ

πίν. σ. 68.

¹⁰ Ἀπουσιάζει τὸ Πυργί ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ φορολογικὸ κατάστιχο τοῦ 1474, τέσσερα μόλις ἔτη μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν (E. Balta, *L'Eubée à la fin du XVe siècle*, Athènes 1989, εὐρετήρια, 191 ἔξ., 435 ἔξ.), ἐνισχύοντας τὴν ὑπόθεσίν μας. Ἡ τοπικὴ παράδοσις ἀνάγει τὸ ὄνομα στὸ Πυργί Χίου, ἀπ' ὅπου κάτοικοι μετανάστευσαν ἐδῶ τὸν 17ο αἰώνα ἢ, κατ' ἄλλη ἐκδοχὴ, ἀπὸ τὰ ἐρεῖπια ἄγνωστοι στὴ βιβλιογραφία καὶ ἄφαντοι σήμερον πύργου στὴν περιοχὴ του («Πυργί», *Εὐβοϊκὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, 3, Ἀθήνα 1998, 1394 1396).

¹¹ Κατὰ τὸν Ἀρχιμανδρίτη Ἱερ. Λιάπη [νῦν Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν], *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Εὐβοίας*, Ἀθήνα 1971, 130, ὁ ναὸς ἐφέρετο παλαιότερα ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου κατὰ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ (βλ. κατωτέρω)· ἄλλαξε ὄνομα μεταγενέστερα καὶ ἀργότερα ἐπανῆλθε τὸ ἀρχικό;

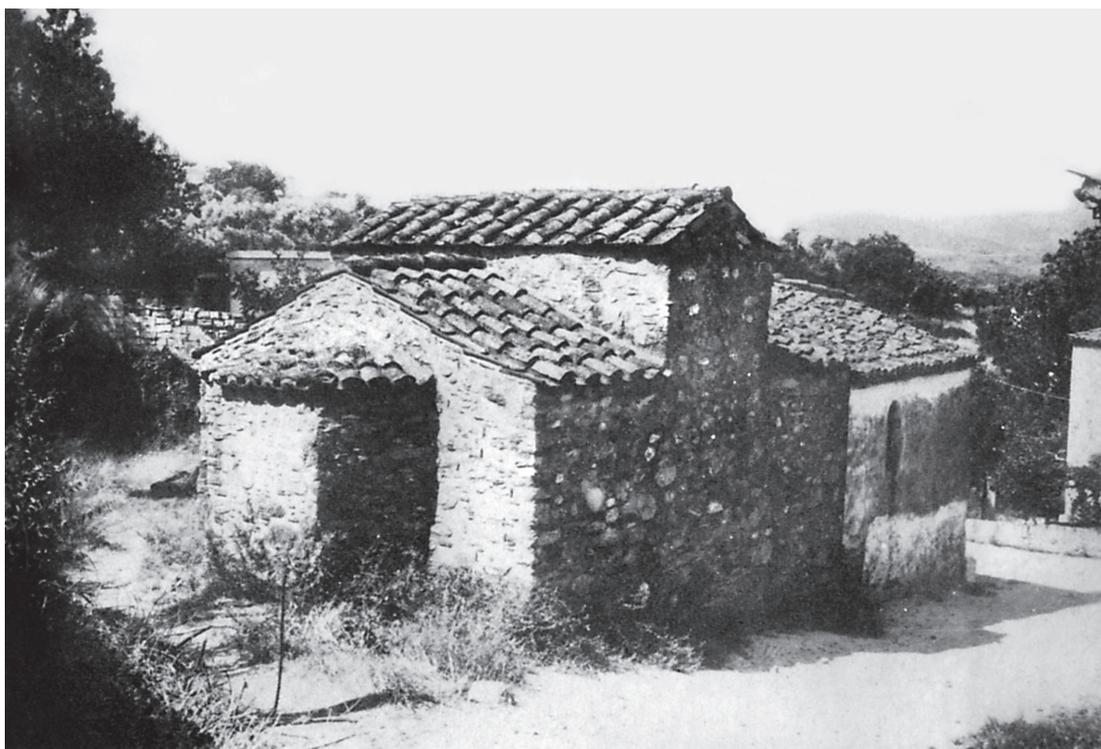
¹² Α. Koumoussi, *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgi et de Sainte-Thècle en Eubée (Rapports avec l'art occidental)*, Athènes 1987, 12 15, 31 147, ὅπου ἡ κυριότερη βιβλιογραφία.

¹³ Ὁ.π., 12 15 καὶ πίν. 1.

¹⁴ Χρονολογικὰ ζητήματα τῶν σταυρεπιστέγων: Küpper, ὅ.π. (ὑποσ. 1), συνοπτικὰ Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, 167 κ.έ. Ὁ Sl. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven London 2010, 566, 586 587, 603, ἀν καὶ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν Εὐβοία, προσγράφει τὴ γένεσιν τοῦ τύπου στὴν Ἄρτα, τέλος 13ου αἰ.

¹⁵ Π. Ζωγράφος, «Χριστιανικὴ Εὐβοία», *ΔΧΑΕ*, περ. Β', 4 (1927) 3.

¹⁶ Koumoussi, ὅ.π., 13 κ.έ., πίν. 2. S. Kalopissi Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992, αρ. 31, σ. 83 κ.έ.

Εικ. 1. Πυργί Εύβοίας, Μεταμόρφωση του Σωτήρος: Άποψη από ΒΑ (Α. Koumoussi).

4. [TEK]NHC [AYTON E]N ΞΕΤΕΙ ζω[ιη; δ;] CYNE-
ΠΛΗΡΩΘ(Η) ΜΗΝΙ ΣΕΠΤ(Ε)ΜΒΡΙΩ/
5. Θ+ +(ΙΝΔ) Θ ΗΜΕΡΑ CABBATΩ+ ΕΙΒ

1. ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ omittit Koumoussi, addit Kalopissi Verti.

Οί εκτιμήσεις για το χρονολογικό κενό¹⁷ κυμαίνονται μεταξύ 1296 και 1310/11¹⁸, μικρό σχετικά διάστημα για την έδω προσέγγισή μας. Έπισημαίνουμε δύο άλλα σημεία. Πρώτον, η επιγραφή μιλάει είτε για δύο φάσεις είτε για το άκριβες διάστημα που διήρκεσε η ανέγερση

(και ή διακόσμηση;) του ναού (συνεπληρώθη). Η Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα έπεσήμανε παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών στην άψίδα¹⁹, άρα το ζωγραφικό σύνολο δεν είναι ένιαίο²⁰. Δεύτερον, το αίνιγματικό ΕΙΒ, που ένιστε θεωρείται, αναπόδεικτα, ως άρχικά ζωγράφου, παραμένει ανεομήνευτο.

Το είκονογραφικό πρόγραμμα σώθηκε με μεγάλα κενά, ιδιαίτερα στο νότιο τύμπανο της έγκάρσιας καμάρας λόγω νεωτέρου παραθύρου και της κατεδάφισης του άρχικού δυτικού τοίχου για τόν νεώτερο νάρθηκα. Παρατίθεται ανάπτυγμα με τα θέματα²¹ (Εικ. 2), από τα όποια θα μās άπασχολήσουν όρισμένα²².

¹⁷ Για τα άποτριβέντα ψηφία της χρονολογίας (ιη΄ ή δ΄) Koumoussi, 15. Kalopissi Verti, ό.π.

¹⁸ Πρβλ. Koumoussi και Kalopissi Verti, ό.π., που κλίνουν στις προσεγγίσεις τους για το 1296, όπως και έμεις.

¹⁹ Μ. Γεωργοπούλου Βέρρα, «Τοιχογραφίες στην Εύβοια του τέλους του 13ου αιώνα. Ο Σωτήρας στο Πυργί και η Αγία Θέκλα», ΑΔ 32 (1977), Α΄: Μελέται, 12.

²⁰ Έάν αυτό συνεπάγεται παλαιότερη κτηριακή φάση είναι άγνωστο και άπαιτεί κτηριακή έρευνα.

²¹ Κατά πρόφρονα παραχώρηση του συναδέλφου Καθηγ. Γεώργιου Φουστέρη, τόν όποιο εύχαριστώ θερμά.

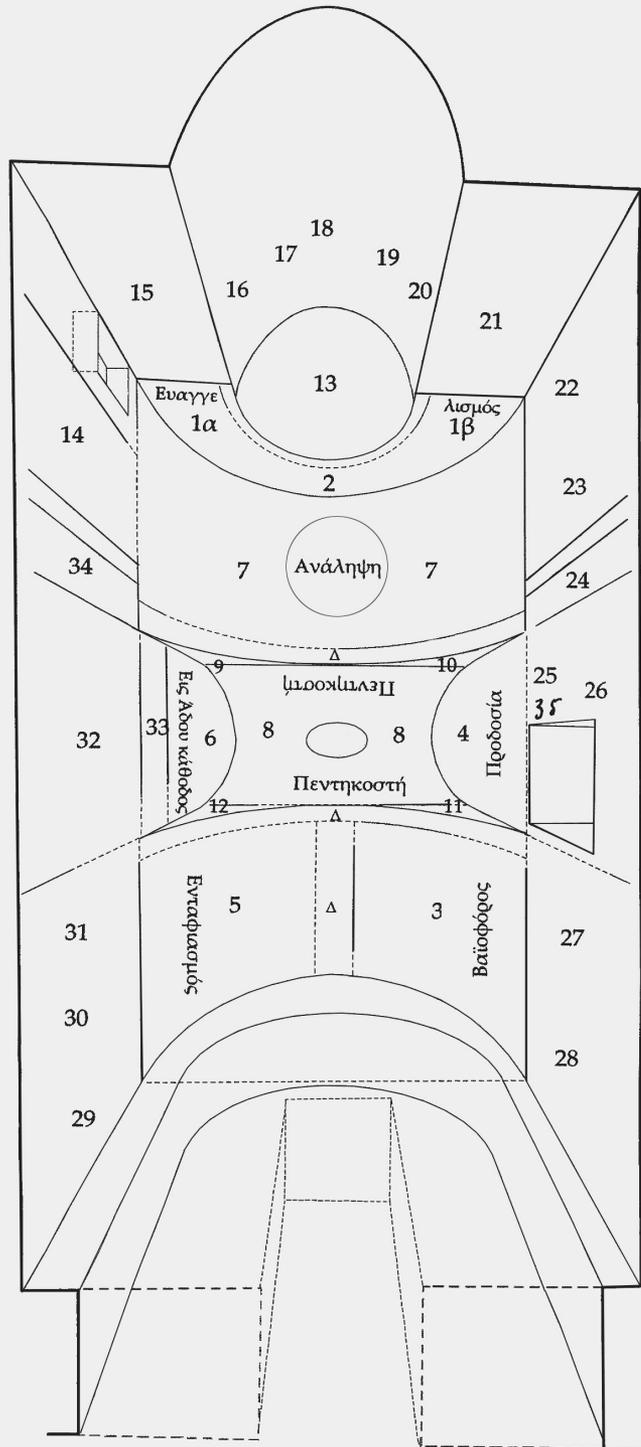
²² Μερικά από αυτά και άλλα αναλύσαμε στην εισήγησή μας «Ανάμεσα στη Βασιλεύουσα και τη Γαληνοτάτη: Παράδοση και καινοτομίες στις τοιχογραφίες των εύβοϊκών ναών», Διεθνές Συνέδριο «Βενετία - Εύβοια. Από τόν Έγριπο στο Νεγροπόντε» (Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004), πρβλ. Πρακτικά, Βενετία Αθήνα 2006, 10 [ή περίληψη παρελείφθη από τούς εκδότες], 408. Τό έκτενες κείμενο είναι πρός δημοσίευση.

ΕΥΒΟΙΑ, ΠΥΡΓΙ, ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΩΤΗΡΟΣ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

(Σε παρένθεση ἐναλλακτικὲς προτάσεις ταυτίσεων)

1. Εὐαγγελισμὸς
2. Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν
3. Βαΐοφόρος
4. Προδοσία (; Ἐλκόμενος; Σταύρωση;)
5. Θρῆνος (; Ἐνταφιασμὸς;)
6. Εἰς Ἄδου Κάθοδος
7. Ἀνάληψις
8. Πεντηκοστή
9. Σύμβολο Εὐαγγελιστοῦ (σὲ στηθᾶριο)
10. Ἄγγελος σὲ στηθᾶριο (σύμβολο Ἀπ. Ματθαίου)
11. Σύμβολο Εὐαγγελιστοῦ (σὲ στηθᾶριο)
12. Λέων σὲ μετάλλιο (σύμβολο Ἀπ. Μάρκου)
13. Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα
14. Αἰδιάγνωστος Ἱεράρχης
15. Διάκονος Στέφανος
16. Ἄγ. Νικόλαος (; Μέγας Ἀθανάσιος;)
17. Ἄγ. Ἰω. Χρυσόστομος (; Ἄγ. Γρηγόριος;)
18. Μελισμὸς
19. Μέγας Βασίλειος
20. Ἄγ. Γρηγόριος (; Ἄγ. Ἰω. Χρυσόστομος;)
21. Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς
22. Ἄγ. Πολύκαρπος
23. Ἄγ. Βλάσιος
24. Ἄγ. Καλλιόπη (;)
25. Αἰδιάγνωστος ἀγένης ἅγιος σὲ στηθᾶριο
26. Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ
27. Ἄγ. Γεώργιος ἔφιππος, δρακοκτόνος
28. Ἄγ. Δημήτριος ἔφιππος, δρακοκτόνος
29. Ἄγ. Ἄννα μετὰ τὴ Θεοτόκο παιδίσκη
30. Ἄγ. Θεόδωρος Τήρων
31. Ἄγ. Θεόδωρος Στρατηλάτης
32. Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ
33. Κτητορικὴ ἐπιγραφή
34. Ἄγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος
35. Ἄγ. Κήρυκος (;) σὲ στηθᾶριο

Εἰκ. 2. Ἀνάπτυγμα ναοῦ καὶ σωζόμενα θέματα (σχέδιο Γ. Φουστέρη).

Εικονολογικές επισημάνσεις

1. Τὴν κορυφὴ τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας (Εἰκ. 2: ἀρ. 2) ἐπιστέφει ὁ *Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν*, στὰ ἄκρα ἀναπτύσσεται τὸ σύνθημα τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* (Εἰκ. 3)²³. Ἡ θέσις αὐτὴ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν παρατηρεῖται σὲ ἄλλα πέντε μνημεῖα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ: στὸν Ἅγ. Νικόλαο Πύργου (περ. 1250/75), στὴν Κοίμησις Ὁξυλίθου (περ. 1300) καὶ στὴν Ἅγ. Ἄννα τοῦ ἴδιου χωριοῦ (ἀρχὲς 14ου αἰ.), στὸν Ἅγ. Δημήτριον Μακρυχωρίου (1302-3), τέλος στὴν Ὁδηγήτρια στὶς Σπηλιές (1311)²⁴. Ἡ περιόπτη θέσις καὶ τὸ ὅτι ἀπὸ τῆ μεσοβυζαντινῆ περιόδου (πρὶν τὸν 12ο αἰ.) φέρεται ἓνα μόνο, συζητήσιμο παράλληλο αὐτοῦ τοῦ συνδυασμοῦ ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο²⁵, ἀπὸ δὲ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ γνωστὰ εἶναι ἐλάχιστα παραδείγματα²⁶, ἐμβάλλουν σὲ σκέψεις γιὰ τὴ συχνότητα στὴν Εὐβόια.

Ἡ σύνθεσις στὸ Πυργὶ ἔχει συνδεθεῖ ἀφενὸς μὲ τὴν παρουσίαν τῆς Ἅγ. Τριάδος στὰ ἄνω τμήματα τοῦ ναοῦ (*Παλαιὸς Ἡμερῶν* - Χριστὸς Ἀναλήψεως - περιστερὰ Πεντηκοστῆς), δηλαδὴ ὑπὸ ἐσχατολογικὴ χροιά, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Μελισμό τῆς ἐδῶ ἀψίδας ὡς θέμα εὐχαριστιακό²⁷, στὸν ὁποῖο θὰ ἐπανέλθουμε. Γιὰ τὶς περιπτώσεις στὸ Μακρυχώρι καὶ στὴν Κοίμησις Ὁξυλίθου ἄλλοτε θεωρεῖται ὡς ὑπόμνησις τῆς τριαδολογικῆς ἐνότητος καὶ ἄλλοτε συνδέεται μὲ τὴν Ἐνσάρκωσι μὲσω τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἢ φέρεται νὰ συναπαρτίζει Δέησι μὲ τὸν Πρόδρομο καὶ τὴ Θεοτόκο, εἴτε ἐρμηνεύεται ὅτι ὑποκαθιστᾶ τὸν Παντοκράτορα τοῦ τροῦλλου²⁸. Δὲν προκύπτει ὅμως ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω θέσεις, τί ἦταν αὐτὸ ποῦ ἔπρεπε κατεξοχὴν νὰ ἐξαρθεῖ σὲ θέσις περιόπτη, ὅταν μάλιστα ἀπουσιάζει τροῦλλος.

Συνήθησι εἶναι ἡ ταύτισις τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν μὲ τὸν Θεό-Πατέρα, κατὰ τὸ παλαιοδιαθηρικὸ κείμενο (*Δανιὴλ* ζ' 9), ἀπ' ὅπου ἀφορμήθηκε ἡ εἰκαστικὴ ἀπόδο-

Εἰκ. 3. Γενικὴ ἄποψις Ἱεροῦ Βήματος (Α. Koumoussi).

σί του²⁹, ἦτοι τὸ πρῶτο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος

²³ Εὐαγγελισμός: Η. Papastavrou, *Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle. L'Annonciation*, Venice 2007, 111 κ.έ.

²⁴ Koumoussi, ὅ.π., 60 κ.έ., Μ. Ἐμμανουήλ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἅγ. Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸν Ὁξυλίθου τῆς Εὐβόιας*, Αθήνα 1991, 165-βλ. χάριτες στὰ ἔργα τῆς ὑποσ. 9.

²⁵ Η. K. M. Skawran, *The development of Middle Byzantine fresco painting in Greece*, Pretoria 1982, 55, 109, 171, ταυτίζει ὡς Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν παράστασις τοὺς Ἅγ. Αναργύρους Καστοριάς, παραπέμποντας στὸν Στ. Πελεκανίδη, *Καστοριά. I. Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 6α, 6β, ἐνῶ ὁ ἐκδότης τὴν καταχωρίζει, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, ὡς Χριστὸ Ἐμμανουήλ. Μεταγενέστερα ὡστόσο (Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*,

Ἀθήνα 1984, 23, καὶ σχῆμα, ἀρ. 9 καὶ 18) ἀναγράφονται καὶ οἱ δύο τύποι τοῦ Χριστοῦ.

²⁶ Πρὸβλ. Papastavrou, ὅ.π. (ὑποσ. 23), 132 (ἀπὸ Λακωνία καὶ Μάνη).

²⁷ Γεωργοπούλου Βέρρα, «Τοιχογραφίες στὴν Εὐβόια» (ὑποσ. 19), 13 κ.έ., Koumoussi, ὅ.π., 60 κ.έ. Ἡ ἴδια (Α. Κουμούση Βγενοπούλου), «Βυζαντινὴ παράστασις Ἄμνου στὴν Εὐβόια ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἰκονογραφία», *AEM* 17 (1986 1987) 23 29.

²⁸ Koumoussi, ὅ.π. Ἐμμανουήλ, *Τοιχογραφίες τοῦ Ἅγ. Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι*, ὅ.π., 165, 176 κ.έ., 189, 221 (πρὸβλ. ἡ ἴδια [Μ. Ἐμμανουήλ Γερούση], «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Πύργο τῆς Εὐβόιας», *AEM* 26 [1984 1985] 406).

²⁹ Βιβλιογραφία στὶς ἐργασίες ὑποσ. 28, ἐπίσης Λ. Οὐσπένσκου, *Ἡ θεολογία τῆς εἰκόνας στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, μτφρ. Σπ. Μαρί

στά ἕξι εὐβοϊκὰ παραδείγματα φαίνεται νὰ ὑπερτερεῖ αὐτὴ ἢ ἔννοια παρὰ τοῦ Υἱοῦ³⁰. Ἀριστερὰ τοῦ Πατρός-Παλαίου τῶν Ἡμερῶν στὸ μνημεῖο μας ἀπεικονίζεται ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, κοιμιστὴς τοῦ μηνύματος στὴν Παρθένο: *ἰδοὺ συλλήψῃ ἐν γαστρὶ καὶ τέξῃ υἷὸν καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν* (Λουκ. α' 31), ἀφοῦ *πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται* (Λουκ. α' 35) δεξιὰ ἢ ἀποδέκτρια τοῦ χαριόδυνου μηνύματος, ἢ μελλοντικὴ Θεοτόκος, κατὰ σάρκα μητέρα τοῦ Χριστοῦ, δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγ. Τριάδος. Ἦδη ἀπὸ τῆ μεσοβυζαντινῆ ἐποχῆ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὸν Γαβριήλ πρὸς τὴ Θεοτόκο παρουσιάζεται τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐν εἴδει περιστερᾶς³¹. Σὲ τριγωνικὴ διάταξη λοιπόν, στὴν πιὸ ἄμεσα ἀντιληπτὴ θέση τῶν ἄνευ τροῦλλου αὐτῶν ναῶν, ὁ πιστὸς ἀντικρῦζει τρία πρόσωπα ποὺ παραπέμπουν στὴν Ἁγία Τριάδα.

2. Παραμένοντας στὴν ἀγιοτριαδικὴ εἰκονογραφία, ἃς ἐπισκοπήσουμε ὀρισμένες εὐβοϊκὲς ἰδιορρυθμίες καὶ στὴν κατεξοχὴν παράστασή της, τὴ Φιλοξενία τῶν Ἀγγέλων, ποὺ μὲ ἀνάλογη τριγωνικὴ διάταξη τῶν προσώπων ζωγραφίζεται συνήθως στὸ Ἱερὸ Βῆμα³². Στὴν ἐγκάρσια καμάρα ὅμως τοῦ σταυρεπίστεγου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι (1302-1303), θέση ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ τροῦλλο, παραστάθηκε ἀσυνήθιστα στὸ νότιο τύμπανό της πάνω ἀπὸ τὸ μοναδικὸ ἀρχικὸ παράθυρο τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἄρα καλύτερα φωτιζόμενη ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες, ἂν καὶ σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση σήμερα³³. Ἡ ἐδῶ τοποθέτησή της προφανῶς ὑπογραμμίζει κατεξοχὴν

τὸ τριαδολογικὸ της συμφραζόμενο³⁴. Σημειώνεται, πὼς χορηγὸς εἶναι ἕνας ἀξιωματοῦχος, ὁ *πανσεβέστατος* Μιχαήλ Ταμψᾶς μὲ τὴ σύζυγό του Εἰρήνη³⁵.

Ἄλλο ἓνα εὐβοϊκὸ ἄπαξ παρουσιάζεται τὴν ἴδια ἐποχῆ. Στὴν Κοίμιση Ὁξυλίθου τὸ ἰσχυρὰ γοθτικίζον σταυροθόλιο τοῦ νάρθηκά της, διαχωρισμένο μὲ λίθινες προεξέχουσες νευρώσεις, φέρει τρεῖς σκηνές, ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὰ εὐαγγελικὰ ἀναγνώσματα τοῦ κύκλου τοῦ Πεντηκοσταρίου ποὺ ἀναφέρονται στὸ νερό³⁶ στὸ δυτικὸ διάχωρο, ποὺ πρωτοαντικρῦζει ὁ εἰσερχόμενος ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κύρια δυτικὴ εἴσοδο, παραστάθηκε ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Εἰκ. 4)³⁷. Παλαιότερα συνδέθηκε μὲ τὴν κάτωθὲν τῆς Δευτέρου Παρουσίας ὡς ὑποκατάστατο τῆς Ἐτοιμασίας τοῦ Θρόνου³⁸, ἐνῶ νεώτερος μελετητὴς ἐτόνισε εὐστοχα τὴ συνάφεια μὲ τὸν κύκλο τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος³⁹. Σὲ ἐμφαντικὴ θέση, μάλιστα μέσῳ μνημειακοῦ γοθτικοῦ σταυροθολίου, οἱ Ὁρθόδοξοι τονίζουν πάλι τὴ διδασκαλία τους περὶ Ἁγ. Τριάδος.

Μεγαλύτερη ἔμφαση συναντᾶμε λίγο ἀργότερα (1311) στὸν σταυρεπίστεγο ναὸ τῆς Ὁδηγήτριας τῶν Σπηλιῶν: Στὸν χῶρο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας παραστάθηκε πάλι ἡ Φιλοξενία, τῶρα στὸν καθαρὰ «δογματικὸ» τῆς τύπου μὲ μόνο τοὺς τρεῖς ἀγγέλους⁴⁰.

Τὰ ἕξι παραδείγματα συνδυασμοῦ τοῦ Παλαίου τῶν Ἡμερῶν μὲ τὸν Εὐαγγελισμό⁴¹ καὶ τὰ τρία τοποθέτησης τῆς Φιλοξενίας σὲ θέσεις περιόπτες θέτουν τὸ ἐρώτημα,

νης, Β', Ἀθήνα 1998, 470 κ.έ., Μ. Π. Παϊσίδου, «Ἡ ἀνθρωπόμορφη Ἁγία Τριάδα στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς Καστοριάς», *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Σωτήρη Κίτσα*, Θεσ/νίκη 2001, 376 κ.έ.

³⁰ Συνήθως ἢ ἔννοια τοῦ Υἱοῦ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ναοῦ ἐκφράζεται συμβολικὰ μὲ τὸ ἅγιο Μανδύλιο ἢ τὸ ἅγιο Κεράμιο, ποὺ γιὰ λόγους ἀγνωστούς ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ εὐβοϊκὰ μνημεῖα, ὅσο γνωρίζω.

³¹ Ἡ ἰδιομορφία εἶναι γνωστὴ κυρίως ἀπὸ περιφερειακὰ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ., λ.χ. στὰ ψηφιδωτὰ τῆς Cappella Palatina καὶ τῆς Ματοράνας Παλέριου (Ο. Demus, *The mosaics of the Norman Sicily*, London 1949, 38, πίν. 11Α καὶ 80, πίν. 49Α Β ἀντίστοιχα) ἢ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὸ Πέρα Χωριὸ Κύπρου (Α. Η. S. Megaw and E. J. Hawkins, «The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus, and its frescoes», *DOP* 16 [1962] 313 καὶ εἰκ. 29) παραδείγματα καὶ στὸν Ἱ. Βαράλη, «Παρατηρήσεις γιὰ τὴ θέση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περιόδο», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 19 (1996-97) 201-219. Σύνοψη στὴν Ραπαstavrou, ὅ.π., 83 ἢ ἴδια, 396 καὶ σποραδικὰ, ἐπισημαίνει τὴ σημασία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὶς λατινοκρατούμενες περιοχές, ὅπου θὰ βλέπαμε καὶ συνδηλώσεις ἐθνικοαπελευθερωτικῆς (βλ. παρακάτω).

³² Βιβλιογραφία στὴν Ἐμμανουήλ, *Τοιχογραφίες τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι*, ὅ.π., 863-37.

³³ Ὁ.π., 37, 86 κ.έ., 170 κ.έ.

³⁴ Στὴν ἴδια ἐκκλησία φέρεται ὅτι παραστάθηκε ξανὰ ἡ Φιλοξενία ὑπεράνω τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ Ἱ. Βήματος ἀλλὰ ἔχει καταστραφεί σχεδὸν τελείως (ὅ.π., 29, 34), ἄρα ἐδῶ ὑπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ ὀπτική, πράγμα ποὺ ἰσχυροποιεῖ τὴν ὑπόθεσή μας γιὰ σκοπμο τονισμό τοῦ τριαδολογικοῦ δόγματος στὴν ἐγκάρσια καμάρα.

³⁵ Ἐμμανουήλ, ὅ.π., 31 κ.έ., πίν. 2· πρβλ. Koder, *Negroponte* (ὑποσ. 6), 166 ἀρ. 9.

³⁶ Ἐμμανουήλ, ὅ.π., 135 κ.έ., σχ. 8, πίν. 68.

³⁷ Ὁ.π., 145 κ.έ., σχ. 8 ἀρ. 28, πίν. 68, 73.

³⁸ Ὁ.π., 183 κ.έ., 186, 188.

³⁹ Ἀρχιμ. Σιλ. Κουκιάρης, «Ἡ εἰκόνιση τῶν Κυριακῶν τοῦ Τριωδίου καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου», *Λαμπηδόν. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς Ντοῦλας Μουρίκη*, 2, Ἀθήνα 2003, 473 κ.έ.

⁴⁰ M. Emmanuel, «Die Fresken der Muttergottes Hodegetria Kirche in Spelias auf der Insel Euboea (1311). Bemerkungen zu Ikonographie und Stil», *BZ* 83 (1990) 453, 459 κ.έ., πίν. 5.

⁴¹ Δὲν γνωρίζουμε τὸ εἰκονολογικὸ πλαίσιο τοῦ Παλαίου τῶν Ἡμερῶν στὴν κόγχη τῆς Προθέσεως στὴν Ἱ. Μονὴ Ἁγ. Ἰωάννου Καλυβίτου στὰ Ψαχνὰ Εὐβοίας (1245): M. Emmanuel, «Die Fresken der Kirche des Hosios Ioannes Kalybites auf Euboea», *Byzantinoslavica* 52 (1991) 137 κ.έ., πίν. 2.

Εικ. 4. Όξύλιθος, Κοίμηση, νάρθηκας: Σταυροθόλιο με σκηνές Πεντηκοσταρίου (Ι. Λιάπης).

ἐὰν αὐτὰ εἶναι τυχαῖα. Στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπομένου, ὅταν τοιχογραφοῦνται οἱ προκείμενοι ναοί, οἱ τριαδολογικὲς ἔριδες ἐπὶ Κομνηνῶν⁴² εἶχαν μετατραπῆ σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τοὺς Λατίνους, ποὺ κατέχουν ἐδάφη ὅπως ἡ Εὐβόια. Ἡ συζήτηση γιὰ τὴν αἵρεση τοῦ *Filioque* εἶχε ὀξυνθεῖ ἐκ νέου: ὑποστηρίζεται ἀπὸ μία ἀθθεντία ὅπως ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης (1225-1274), ἐνῶ οἱ Ὁρθόδοξοι εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ τὴν πολεμήσουν ἢ νὰ τὴν ἀνεχθοῦν⁴³. Μετὰ τὴ σύνοδο τῆς Λυῶν (1274) καὶ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ *Filioque* ἀπὸ τοὺς συμμετασχόντας Βυζαντινοὺς, ξεσπάει ἡ μεγάλη ἐσωτερικὴ διαμάχη ἐπὶ Πατριάρχου Γρηγορίου Β΄ τοῦ Κυπρίου (1283-1289), καταλήγοντας στὴ Σύνοδο τῶν Βλα-

χερῶν (1285) καὶ σὲ καταδίκη τῆς κακοδοξίας. Ὡστόσο οἱ ἱερωμένοι στὰ λατινοκρατούμενα ἐδάφη ἐπιέζοντο καὶ κατὰ κανόνα ὑποχρεώνονταν νὰ συνομολογήσουν τὸ *Filioque*⁴⁴. Τὰ εἰκαστικὰ παραδείγματα στὴν Εὐβόια, ὅπου ἔφθανε ἀσφαλῶς ὁ ἀπόηχος τῆς πολεμικῆς, χρονολογούμενα σὲ αὐτὰ τὰ χρονολογικὰ ὅρια, συνιστοῦν κατὰ τὴ γνώμη μας ἕμμεση ἀναίρεση τῆς λατινικῆς κακοδοξίας· συγκροτοῦν ὁμολογιακὴ θέση τῶν Ὁρθοδόξων, γιὰ τοῦτο καὶ κατέχουν περιοπτηθεῖσιν ἐν τῷ ναῷ.

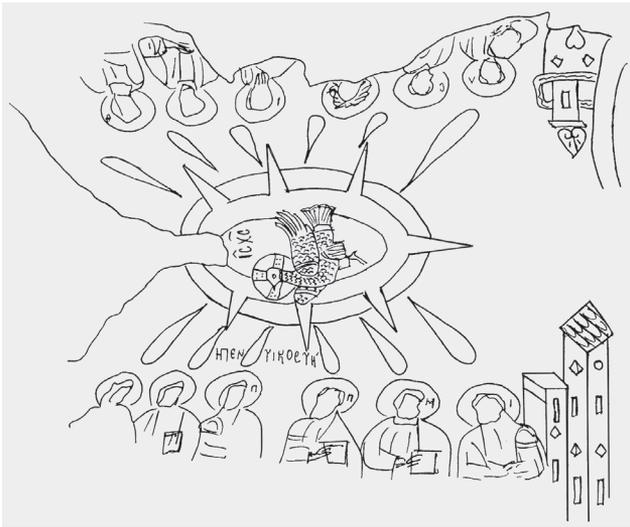
3. Στὸ ἴδιο πλαίσιο ἐντάσσεται πιθανὸν καὶ ἡ ἐντυπωσιακὴ, μερικῶς κατεστραμμένη Πεντηκοστή στὴν ἐγκάρσια καμάρα τοῦ μνημείου μας (Εἰκ. 2: ἀρ. 8· Εἰκ. 5). Σὲ δύο

⁴² H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 609-629 σποραδικά· σύνοψη στὸν Βλ. Ἴ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Β΄, Ἀθῆναι 1994, 293-299, ἐπίσης Α. Παπαδάκης καὶ J. Meyendorff, *Ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ ἀνοδος τοῦ παπισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1071 ὡς τὸ 1453*, μτφρ. Στ. Εὐθυμιάδης, Ἀθῆναι 2003, 285-301.

⁴³ Βλ. Φειδᾶς, ὁ.π., 583 κ.έ., Παπαδάκης, Meyendorff, ὁ.π., 343 κ.έ. Ι.

Μάγιεντορφ [J. Meyendorff], *Βυζαντινὴ Θεολογία*, μτφρ. π. Π. Κουμαριανός, Β. Τσάγκαλος, Ἀθῆναι 2010, 202-208 καὶ σποραδικά, καὶ ἀναλυτικότερα Γ. Ι. Θεοδοροῦδης, *Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1990.

⁴⁴ Γιὰ τὴν ὑποχρέωση ὁμολογίας βλ. τὴ βιβλιογραφία τῶν ὑποσ. 42, 43.

Εἰκ. 5. Πυργὶ Εὐβοίας, Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος: Πεντηκοστὴ στὴν ἐγκάρσια καμάρα (σχέδιο Α. Koumoussi).

ἡμιχόρια οἱ Ἀπόστολοι δέχονται τὶς πύρινες γλώσσες ποὺ ἐκκινουῦν ἀπὸ τὴν περιστερά-Ἅγιο Πνεῦμα στὸ κέντρο τῆς καμάρας. Ὑπερμεγέθης περιστερά, μὲ ἔνσταυρο φωτοστέφανο, προβάλλει ἀπὸ σκοτεινόχρωμο ἀμυγδαλοειδῆ κάμπο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ δύο ἀνοιχτόχρωμες ὁμόκεντρος δόξες δεξιὰ τοῦ φωτοστέφανου διακρίνονται τὰ γράμματα IC XC⁴⁵. Οἱ μελετητὲς συνέδεσαν μὲ ἄλλες παραστάσεις τοῦ ναοῦ, ὥστε νὰ ἀπαρτισθεῖ ἀγιοτριαδικὸ σχῆμα⁴⁶, ἀλλὰ ἡ ἐπιχειρηματολογία ἀφήνει κενὰ καὶ παρακάμπτει τὴ «σκανδαλώδη» λεπτομέ-

ρεια: Γιατί τὴση ἔμφαση στὴν περιστερά, ποὺ μοιάζει νὰ προπορεύεται τῆς ἐπιγραφῆς IC XC, σὰν νὰ ὑπονοεῖται υἱοθέτηση τοῦ *Filioque*:

Ἡ Πεντηκοστὴ στὴν καμάρα τοῦ Ἱ. Βήματος⁴⁷ τόνιζε ἀπὸ τὴν μεταεικονομαχικὴ ἐποχὴ τὴν ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν Τιμίων Δώρων⁴⁸. Μετατόπιση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸ Ἱ. Βῆμα δὲν γίνεται τώρα γιὰ πρώτη φορὰ⁴⁹, παρὰ ταῦτα, στὸν μικρῶν διαστάσεων ναὸ μας ἡ ἐμφαντικὴ τοποθέτηση τῆς σκηνῆς στὴν ἐγκάρσια καμάρα μὲ τὴν ὑπερμεγέθη περιστερά στὸ κέντρο τῆς ἐντυπωσιάζει. Ἀλλὰ ἀνάλογη σύνθεση ἀπαντᾶται λίγο πρὶν σὲ ἄλλα βυζαντινὰ μνημεῖα, ὅπου δὲν πρόκειται γιὰ ἀποδοχὴ τοῦ *Filioque* ἀλλὰ γιὰ ὑποδήλωση τῆς ἀλληλοπεριχώρησης τῶν προσώπων τῆς Ἁγ. Τριάδος⁵⁰.

Χρήσιμο εἶναι ἐξ ἀντιδιαστολῆς ἓνα κυπριακὸ ἄπαξ μετὰ τὸ 1442⁵¹, δηλαδὴ μετὰ τὴν ψευδοενωτικὴ Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438/39). Ἐδῶ παριστάνονται καὶ τὰ τρία πρόσωπα, χαρακτηρίζονται ὡς Ο ΩΝ σὲ ἔνσταυρο φωτοστέφανο καὶ ἐπίσης ὡς IC XC, ὡσὰν νὰ μὴν ὑπάρχει διάκριση ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα τῆς Ἁγ. Τριάδος καὶ τὶς ἐνεργειῆς τῶν (Εἰκ. 6). Ἡ μὴ διάκριση τῶν τριῶν προσώπων ἢ τῶν ἐνεργειῶν τους ὅπως καὶ ἡ ταύτιση τῶν τελευταίων μὲ τὴν οὐσία τῆς Ἁγ. Τριάδος εἶναι κομβικὸ σημεῖο διαφορᾶς τῆς δυτικῆς ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία⁵². Τὸ κυπριακὸ μνημεῖο ἐνδέχεται νὰ ἀμφιταλαντεύεται ἀνάμεσα σὲ Βυζάντιο καὶ Ρώμη, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις λόγῳ τῆς ἐκεῖ ἐκκλησιαστικῆς κατάστασης⁵³.

Στὴν εὐβοϊκὴ τοιχογραφία ἀναθέτης τοῦ ναοῦ εἶναι, με-

⁴⁵ Βλ. Koumoussi, *Peintures murales*, 101 κ.έ., σχ. 7, πίν. 28 32.

⁴⁶ Ὁ.π., ἐπίσης Γεωργοπούλου Βέρρα, «Τοιχογραφίες στὴν Εὐβοία» (ὑποσ. 19), 13 κ.έ.

⁴⁷ Ν. Γκιολές, «Σχόλια στὴν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά στὴ Φωκίδα», *ΕΕΒΣ* 51 (2003) 315 κ.έ. Γενικότερα γιὰ τὴν Πεντηκοστὴ πρβλ. π. Ν. Ozoli ne, *Ἡ ἱστορία μιᾶς εἰκόνας. Ἡ εἰκόνα τῆς Πεντηκοστῆς*, μτφρ. Σπ. Μαρίνης, Ἀθήνα 2010.

⁴⁸ Ἐχει ἐπισημανθεῖ ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἐπίκλησης στὴ λατινικὴ Θ. Λειτουργία ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα: π. Ἱ. Ρωμανίδης, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, Ἀθήνα ²1989, 542, Φειδᾶς, ὅ.π., 472 κ.έ., 618, πρβλ. Μάγιεντορφ, ὅ.π. (ὑποσ. 43), 212 κ.έ.

⁴⁹ Παραδείγματα στὴν Koumoussi, ὅ.π.

⁵⁰ Καστοριά, Κουμπελίδιξη (1260/1280): Χρ. Μαυροπούλου Τσι ούμη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰώνα στὴν Κουμπελίδιξη τῆς Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1971, 85 κ.έ.

⁵¹ «Παλαιὸν Ἐγκλειστρον» στὴ Σουσκίου, στὰ Κούκλια Πάφου-βλ. ἀτελὴ διαπραγμάτευση στοὺς Α. & J. Stylianos, *The painted churches of Cyprus*, Nicosia ²1997, 395 κ.έ., ἰδίως 397, εἰκ. 237, 238, οἱ ἴδιοι, εἰς: Θ. Παπαδόπουλος (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς Κύπρου*,

Ε', *Μεσαιωνικὸν Βασίλειον. Ἐνετοκρατία*, μέρος Β', Λευκωσία 1996, 1320, Ἀθ. Παπαγεωργίου, *Τερὰ Μητροπόλις Πάφου. Ἱστορία καὶ τέχνη*, Λευκωσία 1996, 93, εἰκ. 76.

⁵² Βλ. βιβλιογραφία ὑποσ. 42, 43. Ὁμόλογα ἀναπτύχθηκε καὶ ἡ εἰκονογραφία-βλ. συνοπτικὰ γιὰ τὴ Δύση λήμμα «Dreigfaltigkeit», *LChrI* 1, στ. 525 κ.έ.

⁵³ Ὡς λατινίζουσα χαρακτηρίζει τὴν παράσταση καὶ ὁ Κ. Π. Κύρρης, «Ἡ ὀργάνωση τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς Φραγκοκρατίας», *Ἐπετ. Κέντρου Μελετῶν Ἱ. Μ. Κύκκου* 2 (1993) 183 184, ἀν καὶ ἀγνοεῖ παράλληλα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα καὶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες «λατινίζουσες», κατ' αὐτόν, περὶ τῶσιες (σσ. 178 185). Γιὰ τὸ πλαίσιο ἐρμηνείας τῆς τέχνης στὴ λατινοκρατούμενη Κύπρου πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Συνάντηση Ὁρθόδοξης καὶ Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στὴν Κύπρου. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη ὡς μαρτυρία», Ἴδρυμα Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' Κυπριακὸς Ὁργανισμὸς Τουρισμοῦ Ἰταλικὴ Πρεσβεία (ἐκδ.), *Κύπρος καὶ Ἰταλία στὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου. Ἱστορικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς μαρτυρίες τῆς Λατινοκρατίας στὴν Κύπρου (1191-1571)* Λευκωσία 1.6.-30.11.2010 [δῆλωσησος κατάλογος ἐκθεσης], Λευκωσία 2010, 40 51, 62 63 (βιβλιογραφία).

Είκ. 6. Κύπρος, Κούκλια Πάφου, «Παλαιά Έγκλειστρα»: Αγία Τριάδα (Διαδίκτυο).

ταξὺ ἄλλων, ὁ ἱερέας Γεώργιος μὲ τὴν οἰκογένειά του ὑποχρεώθηκε νὰ ὁμολογήσει τὸ ἀλλότριο δόγμα τοποθετώντας τὸ σὲ καίρια θέση ἢ συμβαίνει τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο; Ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν μὲ τὸν Εὐαγγελισμόδ στὴν ἐπίσης περίοπτη θέση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου θεωρήσαμε ὅτι ἀντικατοπτρίζει τὸ ὀρθόδοξο τριαδολογικὸ δόγμα· ἄλλες σκηνὲς στὸν ἴδιο ναὸ ἐκφράζουν ἐπίσης ἀρνητικὴ στάση ἔναντι τῶν Λατίνων, ὅπως θὰ δοῦμε. Ὅσο γνωρίζουμε, στὴν Εὐβόια δὲν ἔχει σημειωθεῖ ἀναμφισβήτητο παράδειγμα ἀπεικόνισης τοῦ *Filioque*, ὥστε καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἐδῶ παράσταση ἐρμηνευθεῖ ὡς ἐπαμφοτερίζουσα ἢ λατινίζουσα, νὰ μὴν ἐπιτρέπει γενίκευση γιὰ τὰ εὐβοϊκὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα.

4. Τὸ πάτριο δόγμα ἐκφράζεται καὶ στὴν «παράδοξη» παράσταση τοῦ Μελισμοῦ (Είκ. 2: ἀρ. 18) στὸ κέντρο τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας (Είκ. 7), ποὺ προκάλεσε

ἀλλεπάλληλες ἐρμηνευτικὲς ἀπόπειρες. Περιβαλλόμενος ἀπὸ τέσσερις Ἱεράρχες τῆς Θ. Λειτουργίας, ὁ σχεδὸν πρόσηβος Χριστὸς-παῖς προβάλλει μὲ ἐνσταυρο φωτιστέφανο καὶ ἀνοικτὰ μάτια στὸ κέντρο, μέσα ἀπὸ σαρκοφαγοειδῆ τετράγωνη ἀγία τράπεζα ἀπὸ τὴ μέση καὶ ἄνω, μετωπικὸς καὶ γυμνός⁵⁴.

Ἡ παλαιότερη μελετήτρια εἶδε σχέση μὲ τὴν Ἄκρα Ταπεινώση καὶ συνέδεσε τὴν παράσταση, ἐσφαλμένα κατὰ τὴν ἄποψή μας, μὲ τὸν Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν καὶ τὴν περιστερὰ τῆς Πεντηκοστῆς, φρονώντας ὅτι ἐξεικονίζεται ἔτσι ἡ «τριπλὴ ὑπόσταση τοῦ Χριστοῦ»⁵⁵. Ἡ ἐπόμενη μελετήτρια στὶς δύο συναφεῖς μελέτες τῆς συνέδεσε μορφολογικὰ ἀφενὸς μὲ τὴν Ἄκρα Ταπεινώση, ἀφετέρου μὲ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἔγερση ἀπὸ τὸν τάφο: αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ πρώτη γνωστὴ, σὲ λανθάνουσα μορφή, «δυτικὴ Ἀνάσταση» στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία, ἓνα *unicum* ὀφειλόμενο

⁵⁴ Koumoussi, ὁ.π., 44 κ.έ., πίν. 7 8.

⁵⁵ Γεωργοπούλου Βέρρα, ὁ.π., 12 κ.έ.

Εικ. 7. Πνυγί Ευβοίας, Μεταμόρφωση του Σωτήρος: Μελισμός στην άψίδα (Χ. Κωνσταντινίδη).

στη γειτνίαση με τούς Λατίνους⁵⁶ – θέση ανεπαρκώς αιτιολογημένη και όχι ὀρθή κατά τή γνώμη μας⁵⁷.

Ἄνασκειν τῶν ἀνωτέρω, με τήν ὁποία καί συμφωνοῦμε, ἔχει γίνει στήν πρόσφατη, ἐξονυχιστική μονογραφία περὶ Μελισμοῦ, ὅπου προσκομίζονται παράλληλα παραδείγματα⁵⁸. Τὸ προέχον, ποῦ τονίζεται πολλαπλὰ στὸ Πνυγί, εἶναι ἡ ἀποψη τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας γιὰ τή φύση τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ κατὰ τή μεταβολή τῶν Τιμίων Δώρων· ὁ ἐντυπωσιακὸς Μελισμός, τοποθετημένος ἐπίσης σὲ καίρια θέση, ἀντιμάχεται τὶς συναφεῖς δυτικῆς καινοτομίας περὶ Μετουσίωσης (*Transsubstantiatio*).

5. Ὑπάρχει ὄντως ἀντιλατινικὸς τόνος, ἔστω ὑπόρρητος, στὸ μνημεῖο μας; Ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ-ὑπερβατικὸ στὸ σύγχρονο ἱστορικὸ πεδίο δὲν εἶναι φαινόμενο ἄγνωστο στή βυζαντινὴ τέχνη. Παραλείποντας λόγῳ χώρου ἄλλα παραδείγματα στὸ ναὸ (λ.χ. Προδοσία νότιου τυμπάνου ἐγκάρσιας καμάρας με «Φράγκους» στρατιῶτες, ἔφιππους δρακοκτόνους στρατιωτικὸς ἀγίους)⁵⁹, θὰ κλείσουμε με μιὰ παράσταση ποῦ εἰκονογραφικὰ δὲν ἀπασχόλησε ἐπαρκῶς τούς μελετητές.

Στὸν βόρειο τοῖχο, δίπλα στὸ Ἰ. Βῆμα καί κάτω ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή (Εἰκ. 2: ἀρ. 32), παριστάνεται μέγας καί με ἀνεσπασμένο ξίφος ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ ὁ Φύλαξ (ἀντίστοιχα στὸ νότιο ὁ Μιχαὴλ) κρατώντας ἐπίμηκες ἐνεπίγραφο εἰλητᾶριο (Εἰκ. 8). Στὸ κείμενο διακρίνονται μεταξὺ ἄλλων οἱ λέξεις ΒΑΛΑΑΜ, ΜΑΝΤΗ, ΑΓΓΕΛΟΣ, ΦΑΝΕΡΟΣ [pro φανερωῶς?] ΕΛΛΕΞΕΙ [= ἐλέγξει]⁶⁰, προφανῶς ἀναφορὰ στὸν εἰδωλόλατρη μάντη Βαλαὰμ καί στή συνάντησή του με τὸν ἄγγελο, ποῦ τὸν ἀποτρέπει ἀπὸ ἐνέργεια ἐναντίον τοῦ ὀρθοφρονούντος Ἰσραήλ (Ἀριθμοί, κεφ. κβ'-κδ')· συνήθως – ἀλλὰ ὄχι ἀπαρέγκλιτα – ὁ Ἀρχάγγελος εἶναι ὁ

⁵⁶ Koumoussi, ὁ.π., ἡ ἴδια, «Βυζαντινὴ παράσταση Ἄμνου στήν Εὔβοια» (ὕποσ. 27).

⁵⁷ Γιὰ τὸ θέμα τῆς λεγόμενης «δυτικῆς Ἀνάστασης» στὸ Βυζάντιο βλ. Α. D. Kartsonis, *Anastasis. The making of an image*, Princeton N. J. 1986, σποραδικά, καί γιὰ τὴν ἐξέλιξη στή μεταβυζαντινὴ τέχνη καί τὶς ἐρμηνευτικῆς παρανοήσεις της Dem. D. Triantaphyllou, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln*, I, München 1985, 237 κ.έ. Ὁ αὐτός, *Μελέτες γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ Ἐνετοκρατούμενη καί τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καί Κύπρος*, Ἀθήνα 2002, 201 κ.έ., 203 κ.έ. καί σποραδικά, ὁ ἴδιος, «Εἰκόνα καί λόγος στὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τοῦ 16ου αἰώνα. Θέματα εἰκονογραφίας», *Πρακτικὰ 4ου Διεθνoῦς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi»* (Λευκωσία

1997), Ἡράκλειον 2002, 62 κ.έ.· ἐκτενὴς διερεύνηση τοῦ ζητήματος μᾶς ἀπασχολεῖ πρὸ πολλοῦ. Ἡ ταύτιση τῆς ἐδῶ παράστασης με τὴν Ἀνάσταση ἀποκλείεται καί μόνο ἀπὸ τὴν ἡλικία τοῦ Παιδὸς Χριστοῦ/Ἄμνου.

⁵⁸ Χαρά Κωνσταντινίδη, Ὁ Μελισμός, Θεσσαλονίκη 2008, 92 κ.έ., 109, 182, πίν. XX XXI, εἰκ. 68 69.

⁵⁹ Ἐθίξαμε τὸ θέμα σὲ σειρά ἐργασιῶν μας: *Μελέτες γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ*, ὁ.π., συχνάκις «Παραμυθίας εἰκόνες στὸ ὑπόδουλο γένος (Γιὰ τὴν 550ῃ ἐπέτειο τῆς Μεγάλης Ἀλώσεως)», 23ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Πρόγραμμα καί Περιλήψεις, Ἀθήνα 2003, 105 106· «Οἱ σταυροφορίες, ἡ ἄλωση τῶν Λατίνων (1204) καί ἡ Κύπρος: Ἱστορία καί ἐσχατολογία

Εικ. 8. Αρχάγγελος Γαβριήλ, βόρειος τοίχος, κοντά στο τέμπλο (άρχειο Γ. Σωτηρίου).

στην τέχνη», 24ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Πρόγραμμα και Περιλήψεις, Αθήνα 2004, 92-93. «Ταυτότητα και έτερότητα σε λατινοκρατούμενες και τουρκοκρατούμενες έλληνικές περιοχές», 25ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής

Εταιρείας, Πρόγραμμα και Περιλήψεις, Αθήνα 2005, 129-130. «Ανάμεσα στη Βασιλεύουσα και τη Γαληνοτάτη» (ύποσ. 22).

⁶⁰ Βλ. Koumoussi, ό.π., 125 κ.έ. και πίν. 35, πού δέν ταυτίζει τò έπεισόδιο· ή T. Velmans, «Deux églises byzantines du début du XIVe siècle en Eubée», CA 18 (1968) 198 κ.έ., ένδιατρούβει στα τεχνοτροπικά.

Μιχαήλ⁶¹. Ὅμως τί νόημα ἔχει ἢ μὲ ἕμμεσο τρόπο μνεῖα τοῦ γεγονότος στὴ θέση αὐτὴ καὶ μὲ ἀπειλητικό, ξιφῆρη τὸν Γαβριήλ;

Ὁ Βαλαάμ συνδέεται κυρίως μὲ τὶς προφητεῖες περὶ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ συναφές ἄστρο. Ἡ ἱστορία ὅμως μὲ τὴν ὄνο ἔχει ἀμφίσημη ἔννοια ὡς πρὸς τὸν Βαλαάμ: Στὴν Καινὴ Διαθήκη (*Β' Πέτρον, β', 15· Ἰούδα 11· Ἀποκάλυψις β' 14*) ἀρνητικῆ, ὡς ψευδοδιδάσκαλο ποὺ παρέσυρε τὸν Ἰσραὴλ στὴν εἰδωλολατρία· ἀργότερα ὅμως, ἤδη στὸν Εἰρηναῖο Λουγδούνου (140-202 μ.Χ.), καὶ θετικῆ, ἀφοῦ ἀπέτρεψε τοὺς Μωαβίτες καὶ ἔσωσε τὸν Ἰσραὴλ ἀπὸ τὸν ὄλεθρο⁶². Ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀπόχρωση ἐδῶ, ὑπάρχει προφανῆς ὑπαινιγμὸς σὲ καλοὺς (Ὁρθόδοξους) καὶ στοὺς ἐχθροὺς τοὺς ἢ κακόδοξους (Λατίνους), ἀπὸ τοὺς ὁποίους τοὺς ὑπερασπίζεται ὁ φοβερός Ἀρχάγγελος· ἀλλιῶς, ἡ ἐξέχουσα θέση καὶ ἡ ἐπιφόρτιση τοῦ Γαβριήλ μὲ καθῆκον ξένο ἀπὸ τὰ συνήθη του δὲν θὰ εἶχε νόημα⁶³.

Βενετοκρατούμενη Εὐβόια: Χῶρος ὁσμωσης ἢ ἀντίστασης;

Ἄν ἀπὸ τὶς λίγες εἰκονογραφικὲς περιπτώσεις ποὺ θιζάμε – δὲν καλύπτουν, βεβαίως, ὅλο τὸ φάσμα τῆς εἰκονογραφίας τῶν εὐβοϊκῶν μνημείων – ἀληθεύουν τὰ συμπεράσματά μας, τὸ εὐβοϊκὸ τοπίο τέχνης τῆς Φραγκοκρατίας παύει νὰ ἐμφανίζεται ἀκύμαντο. Τί μαρτυρεῖ τὸ ἱστορικὸ πεδίο, ἰδιαίτερα τὸ ἐκκλησιαστικὸ, στὸ ὁποῖο περιοριζόμαστε μὲ λακωνικὲς ὑπομνήσεις λόγῳ περιορισμένου χώρου⁶⁴;

Ἡ κατάσταση παρουσιάζεται περίπλοκη καὶ ἐν μέρει ἀσαφής. Ὁ ἐπίσκοπος Εὐρύπου Θεόδωρος μετὰ τὸ 1204 ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους – συνολικὰ τέσσερις – στὴ λατινοκρατούμενη Ἑλλάδα, ποὺ ἔδωσαν ὄγκο ὑποταγῆς στὸν πάπα, ἄρα ἡ Εὐβόια φαίνεται νὰ ὑποτάσσεται ἐκούσια⁶⁵. παρατηρήθηκε ὡστόσο ὅτι ἡ ἐνδοτικότητά του ἦταν ἐξωτερικῆ, προκειμένου νὰ διασώσει τὸν ὀρθόδοξο κληρὸ ἀπὸ τὴν πίεση ποὺ ἄσκούσαν Βενετοὶ καὶ Πάπας⁶⁶.

Πενιχρὲς μαρτυρίες εἶναι γνωστὲς γιὰ τὴν κατάσταση στὴν ὕπαιθρο. Τὸ 1383 ὁ Πρωτοπαπὰς Γεώργιος Ἄγιομανίτης διαμαρτύρεται γιὰ τὴν καταπίεση⁶⁷. Στὰ 1417 οἱ Λατίνοι διαπιστώνουν ἀνησυχητικὴ αὐξήση τῶν Ὁρθόδοξων ἱερέων καὶ τὸ 1431 ἐξορίζουν γιὰ πέντε χρόνια κάποιον παπα-Μιχαήλ, ἐπειδὴ λειτουργοῦσε κατὰ τὸ ὀρθόδοξο τυπικόν⁶⁸. Τέλος, μαρτυροῦνται συγκρούσεις μὲ καθολικὰ μοναστικὰ τάγματα γιὰ περιουσιακὰ θέματα⁶⁹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ μέγας ἀριθμὸς Ὁρθόδοξων καὶ ἡ αὐξουσα ἐξαφάνιση Ρωμαιοκαθολικῶν ἀρρένων ἐξαιτίας τῶν γάμων μὲ Ἑλληνίδες Ὁρθόδοξες ἀπασχολεῖ τὸν Πάπα Βενέδικτο ΙΒ' (1336)⁷⁰. Ἡ ὁσμωση ἐν γένει μοιάζει νὰ εἶναι πολὺ μικρότερη ἀπὸ ἐκεῖνη στὸ Αἰγαῖο, τὴν Κρήτη, τὰ Ἴονια, τὴν Κύπρο. Οἱ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες ποὺ μᾶς διασώθηκαν λ.χ. δὲν παρέχουν ἐνδείξεις γιὰ ἀναγκαστικὴ συστέγαση, ἂν ὄχι συλλατρεία, γνωστὲς στὶς ἄλλες λατινοκρατούμενες περιοχές, οὔτε διαθέτουμε συναφεῖς μαρτυρίες⁷¹. Ἡ ἀντίθεση ὑπέβασκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ νηνεμία, ὅπως ἔδειξε ἡ ἐξέγερση τοῦ ἱππότη Λικάριου στὴ δεκαετία τοῦ 1270,

⁶¹ Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Βαλαάμ πρβλ. H. Aurenhammer, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, I, Wien 1959, 276 κ.έ., *LChrI* 1, στ. 239. Θ. Ἀρχοντόπουλος, «Ὁ Βαλαάμ καὶ ὁ ἄγγελος», *Βυζαντινὸς Δόμος* 5 6 (1992) 177 182.

⁶² Aurenhammer, ὅ.π. *LChrI*, ὅ.π., ἐπίσης *ΘHE* 3, στ. 569.

⁶³ Γιὰ τοὺς ρόλους τῶν ἀρχαγγέλων γενικὰ βλ. «Himmelsmächte, Erzengel und Engel», *RbK* 3, στ. 43 κ.έ. (D. I. Pallas). Ἀρχιμ. Σ. Κουκιάρης, *Τὰ θαύματα-ἐμφανίσεις τῶν ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων στὴν βυζαντινὴ τέχνη τῶν Βαλκανίων*, Ἀθήνα Γιάννινα 1989 (μὲ σποραδικὲς μνεῖες παρουσίας Βαλαάμ, 20 107, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀνάλυση). Τὸν αὐτὸ ρόλο ἔπαιξε τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ ἄγγελος στὴ σκηνὴ τῆς ὄνου στὸ νάρθηκα τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς στὴ φραγκοκρατούμενη Ἀθήνα (τελευταῖες δεκαετίες 13ου αἰ.), μάλιστα σὲ τονισμένη θέση, στὸν τυφλὸ τρουλλίσκο· βλ. Α. Βασιλάκη Καρακατσάνη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα*, Ἀθήνα 1971, 9, 19 κ.έ., 74 κ.έ., πίν. 8, ἡ ὁποία τὴν θεωρεῖ παρέμβλητη συγγέροντας μὲ τὴν προφητεία τῆς Γέννησης, κάτι ποὺ ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅτι συνέβαινε καὶ στὴ βυζαντινὴ παράδοση (Ἀρχοντόπουλος, ὅ.π., 180 κ.έ.).

⁶⁴ Γιὰ τὸ θέμα ἀπουσιάζει ἀναλυτικὴ μελέτη· συνοπτικὴ εἰκόνα στὸν Koder, *Negroponte*, ὅ.π., 133 κ.έ.

⁶⁵ G. Fedalto, *La chiesa Latina in Oriente*, 1, Verona 1981, 235 κ.έ., πρβλ. Παπαδάκης Meyendorff (ὑποσ. 42), 302 κ.έ.

⁶⁶ Παπαδάκης Meyendorff, 311.

⁶⁷ Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν (ἐκδ.), *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Θ', Ἀθήνα 1980, 276 κ.έ.

⁶⁸ Ὁ.π.

⁶⁹ Koumoussi, ὅ.π., 25.

⁷⁰ Ὁ.π., 24.

⁷¹ Τὸ θέμα τῆς συστέγασης τῶν δύο δογμάτων εἶναι ἀπὸ τὰ ὀλιγότερο διερευνημένα ἀρχαιολογικά, συνδεόμενο συνήθως μὲ τοὺς δῖχλους ναοὺς ἢ πρόσφατη ὑπόθεση ἐργασίας ἀπὸ τὴν Ὁ. Γκράτζιου, *Ἡ Κρήτη στὴν ὕστερη μεσαιωνικὴ ἐποχὴ. Ἡ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, Ἡράκλειο 2010, ἀφήνει σημαντικὰ κενά, ἰδιαίτερα ἀπὸ πλευρᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ συγκριτικοῦ ὕλικου (Αἰγαῖο, Ἴονιο, Εὐβόια, Κύπρος), ὅπως θὰ ἐκθέσουμε ἄλλοῦ.

ή άπροσδόκητη έπιτυχία του άλλα και τὸ άδηλο τέλος του⁷².

Ένα άλλο σημείο ίσως δὲν ἔχει τονισθεῖ επαρκῶς. Ἡ Ἐπισκοπὴ Αὐλώνος (σημ. Αὐλωνάρι) ὑπαγόταν στὸν Λατίνο Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν και ὄχι στὸν Εὐρίπου (ποὺ ἤδρευε στὴ Χαλκίδα)⁷³, πράγμα ποὺ ἐσήμαινε μεγαλύτερη εὐχέρεια κινήσεων και ἔκφρασης τοῦ φρονήματος. Πιθανὸν τοῦτο νὰ ἐξηγεῖ ἐν μέρει και τὴ συγκέντρωση πολλῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν στὴν περιοχή.

Ἡ τοπικὴ ἀγιολογία παρουσιάζει σημαντικὴ διάσταση ὄντας ἀνάμεσα σὲ ἀλλόδοξους, τὸ νησὶ συντήρησε παράδοση μοναχισμοῦ μὲ μορφές σημαίνουσες. Στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. στὴ μονὴ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου παρὰ τὰ Ψαχνά⁷⁴ μαρτυρεῖται ἡ δράση τῶν μοναχῶν Εὐθυμίου και Δανιήλ, ποὺ ἡ φήμη τους κατακυρώθηκε μὲ προσθήκη στὸ *Συνοδικὸν τῆς Ὀρθοδοξίας*⁷⁵. Ἡ ἀνακαίνιση τῆς μονῆς στὰ 1245 φανερώνει ὅτι αὐτὴ ἀνθεῖ και δὲν ὑπάρχει μαρτυρία ὅτι περιήλθε στοὺς Λατίνους ἄλλωστε ἐδῶ καλεῖται νὰ διακοσμήσει τὸν ναὸ ὁ ἐξ Ἀθηνῶν ζωγράφος Ἰωάννης, ποὺ τὸν γνωρίζουμε ἀπὸ σειρὰ ἔργων σὲ ὀρθόδοξους ναοὺς τῆς Ἀττικῆς και τῆς Πελοποννήσου⁷⁶. Ἀπὸ τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 14ου αἰ. γνωρίζουμε τὸν μοναχὸ Γεράσιμο, πιθανὸν ἀπὸ εὐπορὴ οἰκογένεια, συνοδὸ και μαθητὴ τοῦ περιώνυμου Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου, ἄμεσου προδρόμου τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὸν Ἡσυχασμό⁷⁷. Συνοδὸς τοῦ Γερασίου ἦταν ὁ Ὅσιος Ἰωσήφ, ἐπίσης Εὐβοέας⁷⁸. Δὲν ξέρουμε τίποτε γιὰ τὴ δράση τοῦ ἐκ Θεσσαλονίκης Ὁσίου Σάβα τοῦ διὰ Χριστὸν Σαλοῦ, ποὺ ἔζησε δύο χρόνια στὸ νησὶ (α' ἥμισυ 14ου αἰ., ἀν γεννήθηκε περὶ τὸ 1280)⁷⁹. Ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν και Κρήτης Ἄνθιμος ὁ Ὁμολογητῆς

(+1366), ἔνθερος ὀπαδὸς τοῦ Ἡσυχασμοῦ, θεωρεῖται ὅτι εἶχε και τὴ διαποίμανση τῆς Εὐβοίας⁸⁰.

Συμπερασματικά: Τὸ 1285 ἀναίρεσε τὴν κακοδοξία τοῦ *Filioque* ἡ Σύνοδος τῶν Βλαχερνῶν⁸¹ – ἀλλὰ τότε ἀκριβῶς ἀρχίζει νὰ τονίζεται ἡ ὀρθόδοξη διδασκαλία στὴν τοιχογράφηση τῶν εὐβοϊκῶν ναῖσκων! Ἀνάλογες ἀντιδράσεις συναντήσαμε στὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ κ.ἄ. Ἡ ζωγραφικὴ τῆς Παναγίτσας στὸ Ἀλιβερί (1393) – ἐνδεχομένως και τὸ τρίτο στρώμα τοιχογραφιῶν στὴν Ἁγία Θέκλα, τέλη 14ου αἰ. – ἴσως πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ὡς προϊόντα μὲ ἐπίδραση ἡσυχαστικῆ⁸².

Ἡ Εὐβοία προφανῶς συμμετεῖχε στὰ πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς τῆς. Ἡ εἰκονολογικὴ ἐρμηνεία τῶν προγραμμάτων τῶν ναῶν τῆς δὲν ἔχει κλειθεῖ ἴσως κατέστη σαφές, ὅτι κάτι σοβαρὸ διακυβεύοταν στοὺς τρεῖς αἰῶνες τῆς συγνῆς Βενετοκρατίας στοὺς ταπεινοὺς ναῖσκους τῆς Κεντρικῆς Εὐβοίας μὲ ἐπίκεντρο τὴν ἐπισκοπὴ Αὐλώνος (Αὐλωνάρι), τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ Δημήτρη Κωνσταντίου.

Δὲν πρόλαβα νὰ συμμεριστῶ τίς σκέψεις γιὰ τὴν κοινὴ πατρίδα μὲ τὸν ἐπιστήθιο φίλο και συμπλωτῆρα: μᾶς κράτησαν μακριὰ γιὰ δεκαετίες βουνὰ και πέλαγα – και ὁ ἀναπάντεχος, ὀδυνηρὸ ὄξις θάνατός του.

Ἄφουγκράζομαι, ὄχι ἀνέλπιστα, πρόσβαρο λόγο κεκοιμημένου γιὰ τὰ Ἔσχατα:

ΞΕΡΩ ΜΙΑ ΜΕΡΑ
ΠΟΥ ΘΑ ΜΑΣ ΑΛΛΑΞΕΙ
ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ⁸³.

⁷² Βλ. συνοπτικὰ στὸν D. M. Nicol, *Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου 1261-1453*, μεταφρ. Στ. Κομνηνός, Ἀθήνα 1996, 103 κ.έ. (ὄπου και γιὰ τὸ κίνημα τοῦ Ζαχαρία), 121.

⁷³ Koder, ὁ.π., 135 κ.έ.

⁷⁴ Γιὰ τὴ σωζόμενη Μονὴ και τὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτῆς Emmanuel, «Die Fresken der Kirche des Hosios Ioannes Kalybites» (ὑποσ. 41).

⁷⁵ J. Gouillard, «Le Synodicon de l'Orthodoxie: Texte», *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 109 (ἐκεῖ μνημονεύεται και ὁ γνωστὸς ἅγ. Νικόλαος, ἡγούμενος Μονῆς Νεοτάκου Εὐβοίας στὴ Δίρφυ· πιθανὸν στὴν ἴδια ὀμάδα νὰ ἀνήκει και ὁ ἐκεῖ μνημονεύμενος, ἀταύτιστος πρὸς τὸ παρὸν Λουκάς).

⁷⁶ Emmanuel, ὁ.π., 140.

⁷⁷ Δ. Γόνης, «Γεράσιμος Σιναΐτης ὁ ἐξ Εὐρίπου ἱεραπόστολος τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας», *Θεολογία* 53 (1982) 1119-1142. Γιὰ τὸν ρόλο τοῦ ἅγ. Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου στὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα πρβλ. Παπαδάκης Meyendorff, ὁ.π., 376 κ.έ., 391, 406, 415, 424 κ.έ., 431.

⁷⁸ Γόνης, ὁ.π., 1135.

⁷⁹ Χρυσ. Θέμελης, Μητροπ. Μεσσηνίας, *Εὐβοϊκὴ ἀγιολογία*, Ἀθήνα 1982 (ἀνασελιδοποιημένο ἀνάτυπο ἀπὸ *Θεολογία*), 46 κ.έ.

⁸⁰ Ὁ.π., 38.

⁸¹ Γιὰ τὰ γεγονότα Παπαδάκης Meyendorff, ὁ.π., 332 κ.έ., 343 κ.έ.

⁸² Τὴν ἄποψη διετύπωσε στὴν ἀνακοίνωση «Ἀνάμεσα στὴ Βασιλεύουσα και τὴ Γαληνοτάτη» (ὑποσ. 22), ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἡσυχασμοῦ στὴν τέχνη γενικότερα παραμένει στὰ desiderata τῆς ἔρευνας πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ και Ἡσυχασμός. Τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στὴν ἐν Χριστῶ ἀνακαίνιση και στὶς οὐμανιστικὲς «Ἀναγεννήσεις» κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», *Πρακτικὰ Διεθνῶν Ἐπιστημονικῶν Συνεδριῶν Ἀθηνῶν (13-15.11.1998) και Λεμεσοῦ (5-7.11.1999)* «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στὴν ἱστορία και τὸ παρὸν», Ἅγιον Ὅρος (Ἐρὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου) 2000, 167-192.

⁸³ Ζήσ. Λορεντζάτος, *Ποιήματα*, Ἀθήνα 2006, 105 (τὰ κεφαλαῖα στὸ πρῶτοτυπο).

Demetrios D. Triantaphyllopoulos

ISSUES ON THE MEANING OF THE FRESCOES IN
THE TRANSFIGURATION CHURCH AT PYRGI, NEAR AVLONARI.
ASPECTS OF EUBOEA UNDER LATIN OCCUPATION

Euboea during the Latin occupation (1204-1470) emerges in the archaeological bibliography in a neutral, almost idyllic light, as if they have not taken place controversies on political, ideological and religious level. Since history does not speak for a tranquil, multicultural Arcadia, a re-examination of its monuments is necessary.

By the occasion of our engagement in the *Corpus of Euboean Byzantine Frescoes* together with the 23th Ephorate for Byzantine Antiquities, under the auspices of the Academy of Athens, we had the chance to rethink about the frescoes in the Metamorphosis (Transfiguration) Church at Pyrgos, near modern Avlonari (hometown of our close friend, the late Demetrios Konstantios), i.e. the see of the Aulon Bishopric in the Middle Ages.

The frescoes, dated according to a badly preserved inscription between 1296 and 1310/11 (1296 seems to be preferable), are preserved in a bad condition and a considerable part of them has been lost. Though they have been extensively treated, it seems that they have escaped any iconological approach, especially on theological and ideological ground. Thus, we have chosen to look again at its

Trinitarian scenes (The *Ancient of Days* combined with the *Annunciation*, *Philoxeny of Abraham*), along with peculiar forms of *Pentecost*, all these set in eminent places in the Euboean churches of this area. Further, we looked anew at the almost unique Eucharistic *Melismos*, not to be connected with the so-called «Western Resurrection» but with the Orthodox doctrine for the *Transsubstantiation*. Consequently, we came to conclude that by all these «peculiarities» the Orthodox people expressed his opposition to the *Filioque* of the Roman-Catholic Church, who uninterruptedly strived to impose it upon them by all means. Moreover, a scene overlooked up today, namely the *Archangel Gabriel* with his scroll commemorating Balaam, has been interpreted as an outspoken expression of resentment against the Western owners.

Finally, a brief recourse to the Political and Church History as well as Hagiology of Euboea during Late Byzantine Period has corroborated our argumentation about the island as one more place of resistance against the non-Orthodox Westerners.